

جستاری بر جایگاه حدیثی امام رضا^(ع) در منابع فریقین (با محوریت فراوانی و گستردگی موضوعی روایت‌ها)

مصطفی احمدی فر* - حمید حسین نژاد**

چکیده

روایت‌های امام رضا^(ع) که در قالب احادیث، مناظره‌ها و مباحث علمی سامان یافته، در منابع حدیثی از اهمیت و امتیاز خاصی برخوردار است. امام^(ع) علاوه بر اینکه برای پرسش‌های مختلف عالمان ادیان و مکاتب، پاسخی درخور داشتند، بر مبنای اعتقادی شخص مخاطب سخن می‌گفتند و استدلال می‌کردند و این مهم، یکی از مظاهر توانمندی علمی - معرفتی ایشان بود.

در این مقاله به فراوانی و گستردگی موضوعی روایت‌های امام^(ع) در منابع فریقین پرداخته شده است. با مقایسه آماری در منابع، در اغلب منابع اهل سنت، با وجود اینکه از راویان معاصر امام^(ع) روایت‌های زیادی نقل شده است، اما در مورد روایت‌های امام^(ع) خلأ روایی دیده می‌شود.

با بررسی حاضر مشخص شد که موضوع‌های فقهی و اخلاقی، گستره وسیعی از روایت‌های امام^(ع) را در منابع حدیثی شیعه دربر می‌گیرد.

واژه‌های کلیدی

احادیث، امام رضا^(ع)، تدوین احادیث، منابع اهل سنت، کتاب‌های اربعه

تاریخ دریافت: ۹۳/۸/۰۸

تاریخ پذیرش: ۹۳/۱۱/۲۹

*. دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث دانشگاه علوم اسلامی رضوی و عضو هیئت علمی جامعه المصطفی العالمیه واحد

Ahmadifar65@yahoo.com

مشهد (نویسنده مسئول)

Hamid.hma@iran.ir

** . استادیار گروه عمومی و استاد همکار جامعه المصطفی العالمیه واحد مشهد

❖ مقدمه

امام رضا^(ع)، مانند اجداد و نیاکان وارسته‌شان، از مقام علمی والایی برخوردار بودند، تا آنجا که ایشان را «عالم آل محمد^(ص)» لقب داده‌اند. به‌رغم محدودیت‌های سیاسی، اجتماعی و... جایگاه حدیثی حضرت والاست، آن‌سان که بزرگان و اندیشمندان اهل تسنن و شیعه، از این دریای علم، گهرها یافتند و کتاب‌های حدیثی خویش را بدان زینت بخشیدند. برای تبیین گستردگی موضوعی و فراوانی روایت‌های امام رضا^(ع)، ابتدا باید احادیث حضرت از چند جهت بررسی شود. یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های احادیث امام^(ع)، جامعیت آنهاست، بدین‌سان که حضرت در تمام ابعاد و عرصه‌های زندگی شخصی و اجتماعی، دستورها و رهنمودهایی دارند که اندکی از آنها در کتاب‌های شیعه و اهل سنت منعکس شده است.

ناگفته پیداست، با توجه به فضای فتنه‌گری و آشوب‌طلبی گروه‌های مختلف، وارد کردن شبهه و اندیشه‌های التقاطی توسط فرقه‌ها و اندیشمندان دیگر ادیان، توطئه‌های نهانی دستگاه حکومتی و...، نقش حضرت در بصیرت‌زایی مردم در تمیز حق از باطل، پاسخ به شبهه‌ها، مناظره با بزرگان و اندیشمندان داخلی و خارجی، افشاگری توطئه‌های دستگاه حکومتی و... نقشی درخور توجه و حائز اهمیت به‌شمار می‌رود.

امام^(ع) همواره با تشویق اصحاب برای نوشتن احادیث، گردآوری میراث مکتوب حدیثی و ارائه اصول و قواعد در شناخت احادیث صحیح، سعی در گسترش و حراست از احادیث را داشته تا بدین‌سان آیندگان، از این میراث گرانها بهره گیرند. در این نوشتار، نقش‌آفرینی امام رضا^(ع) در تدوین و تبیین احادیث و گونه‌های حدیثی به اختصار مطرح شده و با روش‌های آماری سعی شده فراوانی و گستردگی موضوعی احادیث ایشان، در ۱۱ کتاب مهم اهل سنت و کتاب‌های اربعه شیعه بررسی شود.

شایان ذکر است که درباره تاریخچه و پیشینه، تاکنون نگرستن میدانی به این نحو دیده نشده و در مقایسه آماری، نقاط مخفی بسیاری کشف می‌شود.

اهتمام امام^(ع) در تدوین و تبیین حدیث

از مهم‌ترین تلاش‌های علم‌الحدیثی امام رضا^(ع)، تدوین حدیث و تشویق و ترغیب اصحاب و خواص به این امر مهم است. امام^(ع) همواره اصحاب خویش را به نگاشتن، حفظ و نگهداری احادیث دعوت و تأکید می‌کردند که سخن حق را بر روی پوستی بنگارند تا به این طریق ارمغان و میراثی برای آیندگان باشد.

عصر ایشان، عصر فتنه‌های مذهبی و چندگانگی عقیدتی بود. دوچهره‌گان همواره بر آن بودند که امامت حضرت را غیرواقعی جلوه داده (کشی، ۱۴۰۴ق: رقم ۱۰۴۴) و فضایی غبارآلود و تردیدآمیز برای مردم ایجاد کنند.

امام^(ع) در چنین فضایی با رهنمودها، مکاتبه‌ها، مناظره‌ها، سؤال‌ها و جواب‌های حضوری و... توانستند بسیاری از فریب‌خوردگان را به راه صحیح بازگردانند (نک: مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۴۸: ۲۶۰؛ طوسی، ۱۴۱۱ق: ۷۱) و با اقدام‌هایی، فتنه‌ها را خنثی سازند (نک: عطاردی، ۱۴۰۶ق، ج ۱: ۴۵). حضرت در این باره فرمودند، من با تأسی به رسول خدا^(ص)، امامت خود را اظهار و اطمینان دارم که از گزند هارون در امان هستم (کشی، ۱۴۰۴ق: رقم ۸۸۴-۸۸۵). از مهم‌ترین دغدغه‌های ایشان، نگاشتن، حفظ و نگهداری میراث گرانبهای حدیث بود که این مهم در روایت‌های علی بن اسباط^(نک: کلینی، ۱۳۶۳، ج ۲: ۵۹)، احمد بن محمد بن ابی نصر بزنتی^(ابن بابویه، ۱۳۷۳، ج ۱: ۱۴۵) و روایت‌های دیگر، منعکس شده است. البته برخی از محققان، آثار و تصنیف‌هایی را به ایشان نسبت داده‌اند که این خود، گواه بر فعالیت‌ها و تلاش‌های امام^(ع) در این عرصه است (نک: معارف، ۱۳۷۴: ۲۳۳-۲۱۶).

از دیگر فعالیت‌های امام^(ع) در عرصه حدیث، تبیین و توضیح احادیث بود. برداشت‌های مختلف و کج‌فهمی‌ها در تعبیر یک حدیث، باعث می‌شد تا امام^(ع) به تبیین و توضیح روایت بپردازند. ایشان با تبیین مجمل‌ها و متشابه‌ها، شیعیان را از سردرگمی خارج و به سوی راه مستقیم راهنمایی می‌کردند (ابن بابویه، ۱۳۷۳، ج ۲: ۸۷).

از جمله فعالیت‌های امام^(ع) برای تبیین احادیث، ارائه قواعد، اصول و معیارهای تمییز

احادیث صحیح از جعلی بود، چراکه پس از ممنوعیت نقل و نگارش حدیث در عهد خلفا (نک: ذهبی، بی تا، ج ۱: ۳ و ۵؛ ابوریه، بی تا: ۵۳) و پیدایش و گسترش اسرئیلیات و قصه پردازی‌ها (نک: ابوریه، بی تا: ۱۲۴؛ صالح، ۱۳۶۳ق: ۲۸۶؛ ابن اثیر، ۱۴۰۹ق، ج ۱: ۲۵۶) و به وجود آمدن فرق گوناگونی چون غلات (نک: کشی، ۱۴۰۴ق: رقم ۱۷۴-۱۷۰) و دیگر جریان‌های منحرف فکری (نک: دینوری، ۱۴۰۷ق: ۲۷۷-۲۸۵؛ حیدر، بی تا، ج ۳: ۴۶-۲۷)، پدیده نامبارک حدیث جعلی رو به فزونی یافت. لذا ائمه اطهار^(ع) در زمان امامت خود، مقیاس‌هایی برای تشخیص حدیث صحیح از جعلی، ارائه می‌کردند. در این بین، امام رضا^(ع) نیز در عصر خویش، معیارهایی چون ارجاع حدیث به قرآن، سنت نبوی و مخالفت با احادیث عامه را معرفی کردند (نک: کلینی، ۱۳۶۳، ج ۱: ۹۶؛ مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۲: ۲۳۳؛ ابن بابویه، ۱۳۸۰، ج ۲: ۲۱۸).

یکی از مسائل مورد توجه در تعالیم امام رضا^(ع)، حمله آن بزرگوار به رأی، قیاس و استحسان و در مقابل طرح این مسئله بود که هیچ حکمی نیست مگر آنکه ریشه‌ای در کتاب و سنت دارد.

ناگفته نماند که قیاس به‌عنوان یکی از مصادر فقهی اهل سنت، در تمام فرق پذیرفته شده است و دانشمندان این مذاهب در کتاب‌های فقهی و اصولی خود همواره از آن دفاع و بر صحت آن احتجاج کرده‌اند (نک: ابوزهره، بی تا: ۲۲۰).

در مورد سیر رواج رأی و قیاس نیز باید گفت که استفاده از آنها در میان اهل سنت، از دوران صحابه متداول شد و در عهد تابعین، طرفداران زیادی یافت و هرچه زمان می‌گذشت بر حجم استفاده از آن افزوده می‌شد به طوری که در عهد صادقین^(ع)، مکتب مستقلی با عنوان مکتب رأی و قیاس شکل گرفت و طرفداران آن عمدتاً در عراق به سر می‌بردند (نک: مکی عاملی، ۱۴۰۷ق: ۲۰۲).

اینک برای روشن تر شدن اقسام روایت‌های امام رضا^(ع)، اشاره‌ای گذرا به گونه‌های حدیثی حضرت می‌شود.

جستاری بر جایگاه حدیثی ... ❖ ۶۱

گونه‌های حدیثی امام رضا^(ع)

۱. مناظره‌های حضرت با صاحبان افکار و عقاید مختلف

یکی از مهم‌ترین گونه‌های حدیثی امام^(ع)، مناظره با دانشمندان ادیان و متفکران بود که در طول حیات حضرت، همواره رخ می‌داد و بسیاری از دانشمندان و علما ادیان دیگر توسط ایشان به دین مبین اسلام می‌گرویدند (نک: ابن بابویه، ۱۳۷۳، ج ۱: ۳۵۸). این مناظره‌ها به صورت مستقیم و رسمی در حضور خلیفه یا به صورت غیرمستقیم و سؤال و جواب بود، حضرت با براهین عالی نشئت گرفته از تعالیم اسلامی، عقاید و باورهای ناصواب آنان را بر همگان آشکار می‌ساختند و بسیاری از حقایق اسلامی و مبانی مذهب اهل بیت^(ع)، کشف و قدر و منزلت آن بزرگوار بر همگان روشن می‌شد (نک: همان: ۴۲۷). در هر حال نتیجه تلاش‌های امام^(ع) آن شد که به گفته هاشم معروف، آثار گرانبهایی از ایشان در عرصه فقه و حدیث باقی ماند (نک: حسنی، ۴۱۱، ج ۲: ۴۱۱). گستره مناظره‌های آن حضرت بسیار وسیع و متنوع گزارش شده که از آن جمله، مناظره با دانشمندان ادیان در کوفه و بصره (نک: راوندی، ۱۴۰۹، ج ۱: ۳۵۱-۳۴۱)، با جاثلیق رومی، بوداییان (نک: علوی، ۱۳۷۹: ۶۰)، واقفیه و... است.

۲. احادیث و روایت‌ها

بزرگ‌ترین گونه حدیثی امام^(ع) را روایت‌ها و احادیثی تشکیل می‌دهند که در قالب پرسش و پاسخ در مجالس درس صادر شده است و دامنه این احادیث در کتاب‌های اهل سنت نیز یافت می‌شود. حتی می‌توان ادعا کرد که تأثیر ایشان در کتاب‌های حدیثی اهل سنت بیشتر از صادقین^(ع) بوده است (نک: ذهبی، ۱۴۰۲، ج ۱: ۳۹۳-۳۸۷).

روایت‌های فقهی

پرواضح است که یکی از مهم‌ترین اهداف و رسالت ائمه^(ع)، تبیین احکام شرعی است. لذا از امام^(ع)، روایت‌های فقهی فراوانی به ارث رسیده و کتاب‌های فقهی شیعه، ملامال از

۶۲ ❖ فرهنگ رضوی

احادیث فقهی ایشان بوده، از این روی، تدوین فقه شیعه در مقایسه با سایرین سرعت بیشتری داشته است (نک: عبدالرزاق، بی تا: ۲۰۵)، بدین سان هاشم معروف حسنی می گوید: «کمتر پیش می آید پژوهشگری، بابتی از باب‌های فقه یا بخشی از بخش‌های آن را بررسی کند و در آن روایتی از امام رضا^(ع) نیابد. چه بسا در باب‌های فقهی به ده‌ها حدیث از ایشان برخورد کند» (۱۴۱۱ق، ج ۲: ۱۴۵).

نمونه‌ای از روایت‌های فقهی: «وَقَالَ الرَّضَا فَرَضَ اللَّهُ عَزَّوَجَلَّ عَلَى النَّاسِ فِي الْوُضُوءِ أَنْ تَبْدَأَ الْمَرْأَةُ بِيَاطِنِ ذِرَاعِهَا وَالرَّجُلُ بِظَاهِرِ الذَّرَاعِ؛ امام رضا^(ع) فرمودند: خداوند عزوجل بر مردمان چنین مقرر ساخته است که در وضو، زن از درون دست شروع بکند و مرد از پشت دست» (ابن بابویه، ۱۴۰۵ق، ج ۱: ۴۹؛ حرعاملی، ۱۴۱۲ق، ج ۶: ۸۵)، یعنی مرد باید برای وضو از برآمدگی آرنج و زن از گودی داخل آرنج آب ریزد.

روایت‌های کلامی

عصر صادقین و امام رضا^(ع)، عصر تنوع و گسترش جریان‌های فکری، فقهی و کلامی و ورود افکار و اندیشه‌های مختلف به حوزه جهان اسلام بود (نک: دینوری، ۱۴۰۷ق: ۲۸۵ — ۲۷۷؛ صفی زاده، ۱۳۸۲، ج ۲: ۹۷۴) و جریان نهضت ترجمه که با حمایت مأمون شدت گرفت (نک: دورانت، ۱۳۶۸: ۳۰۸؛ محقق، ۱۳۶۹: ۱۴۶؛ امین، بی تا، ج ۲: ۶۲)، بر این مهم، افزود. در این بین نقش امام^(ع)، در مواجهه با این گونه افکار و عقاید حائز اهمیت است. امام^(ع) مباحث کلامی فراوانی مطرح کردند. در این بین، مباحث مربوط به توحید که اصل دین و اشرف علوم بوده (ارموی، بی تا: ۳۵) از اهمیت خاصی برخوردار است و این خود، عظمت علمی ایشان را می‌رساند. احادیث توحیدی امام رضا^(ع)، درباره موضوع‌هایی چون قضا و قدر، جبر و تفویض، میزان قدرت و استطاعت انسان و... است که درباره هر یک، پاسخ‌های مستدلی در سخنان حضرت یافت می‌شود (نک: محبی پور، ۱۳۸۸: ۹۲-۷۷). از جمله می‌توان به روایت حسین بن خالد مروی از ایشان در موضوع تشبیه و جبر اشاره کرد (ابن بابویه، ۱۳۷۳، ج ۱: ۱۴۳).

روایت‌های تفسیری

نقش عمده امام^(ع)، تبیین و تفسیر مجمل‌ها و متشابه‌های قرآن کریم است. لذا امام رضا^(ع) نیز مانند دیگر ائمه اطهار^(ع) در تفسیر قرآن بسیار می‌کوشیدند و در مناظره‌ها و سؤال‌های مختلف اعتقادی، کلامی، فقهی و... به آیات قرآن تمسک می‌جستند (نک: عطاردی، ۱۴۰۶ق، ج ۱: ۳۸۵؛ عامر شبر اوی، ۱۳۶۳: ۱۶۵؛ شبلنجی، بی‌تا: ۱۵۲). بدین سان میراث تفسیری ایشان یکی از ذخایر ارزشمند در حوزه تفسیر است، مانند:

... عَنِ الْوُشَاءِ قَالَ سَأَلْتُ الرَّضَاَ فَقُلْتُ لَهُ جُعِلْتُ فِدَاكَ فَسُئِلُوا أَهْلَ الذِّكْرِ إِنْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ (نحل / ۴۳) قَالَ نَحْنُ أَهْلُ الذِّكْرِ وَنَحْنُ الْمَسْئُولُونَ قُلْتُ فَآتَتُمُ الْمَسْئُولُونَ وَنَحْنُ السَّائِلُونَ قَالَ نَعَمْ قُلْتُ حَقًّا عَلَيْنَا أَنْ نَسْأَلَكُمْ قَالَ نَعَمْ قُلْتُ حَقًّا عَلَيْكُمْ أَنْ تُجِيبُونَا قَالَ لَا ذَاكَ إِلَيْنَا إِنْ شِئْنَا فَعَلْنَا وَإِنْ شِئْنَا لَمْ نَفْعَلْ أَمَا تَسْمَعُ قَوْلَ اللَّهِ تَبَارَكَ وَتَعَالَى - هَذَا عَطَاؤُنَا فَامْنُنْ أَوْ أَمْسِكْ بِغَيْرِ حِسَابٍ؛ و شاء گوید، به حضرت رضا^(ع) عرض کردم، قربانت گردم «اگر نمی‌دانید از اهل ذکر بپرسید» یعنی چه؟ فرمودند: مائیم اهل ذکر و مائیم پرسش‌شوندگان. عرض کردم: شما پرسش‌شونده و ما پرسش‌کننده‌ایم؟ فرمودند: آری. عرض کردم: بر ماست که از شما بپرسیم؟ فرمودند: آری. عرض کردم: بر شماست که به ما پاسخ دهید؟ فرمودند: نه، اختیار با ماست، اگر خواستیم پاسخ دهیم و اگر نخواستیم پاسخ ندهیم، مگر نمی‌شنوی قول خدای تبارک و تعالی را، «این است بخشش بی حساب ما، خواهی بخش یا نگهدار [این بخشش ماست، خواهی بخش یا نگهدار حسابی بر تو نیست]» (کلینی، ۱۳۶۳، ج ۱: ۲۱۱؛ ابن بابویه، ۱۳۷۹ق: ۱۴).

احادیث اخلاقی

بخش بسیار بزرگی از احادیث معصومان^(ع)، اخلاقی است، چراکه پیامبر اکرم^(ص) هدف از رسالت خویش را، رسیدن به کمال اخلاقی انسانی معرفی کردند (نک: مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۱۶: ۲۸۷) و ائمه معصومین^(ع) که تجلی رفتار پیامبر اکرم^(ص) هستند، ایشان را الگوی خویش قرار دادند و با عمل خویش، مردم را به رفتار و منش صحیح ترغیب کردند (نک:

ابن شهر آشوب مازندرانی، ۴۱۲ق: ۳۸۹؛ بحرانی، ۱۳۵۹ق، ج ۲: ۳۴۳.

امام رضا^(ع)، همواره با فعل، قول و تقریر خویش، شیعیان را به اجرای این گونه اعمال تشویق می کردند. برای نمونه، به حدیث ذیل بنگرید:

... قَالَ مَا رَأَيْتُ أَبَا الْحَسَنِ الرَّضَا^(ع) جَفَا أَحَدًا بِكَلِمَةٍ قَطُّ وَلَا رَأَيْتُهُ قَطَعَ عَلَى أَحَدٍ كَلِمَةً حَتَّى يُفْرَغَ مِنْهُ وَمَا رَدَّ أَحَدًا عَنْ حَاجَةٍ يُقَدِّرُ عَلَيْهَا وَلَا مَدَّ رَجُلَهُ بَيْنَ يَدَيَّ جَلِيسٍ لَهُ قَطُّ وَلَا انْتَكَبَ بَيْنَ يَدَيَّ جَلِيسٍ لَهُ قَطُّ وَلَا رَأَيْتُهُ شَتَمَ أَحَدًا مِنْ مَوَالِيهِ وَمَمَالِيكِهِ قَطُّ وَلَا رَأَيْتُهُ تَقَلَّ وَلَا رَأَيْتُهُ يَهْتَهُ فِي ضَحِكِهِ قَطُّ بَلْ كَانَ ضَحِكُهُ التَّبَسُّمَ وَكَانَ إِذَا خَلَا وَنَصَبَ مَا يَدْتَهُ أَجْلَسَ مَعَهُ عَلَيَّ مَا يَدْتَهُ مَمَالِيكُهُ وَمَوَالِيَهُ حَتَّى الْبُؤَابِ السَّائِسِ وَكَانَ قَلِيلَ النَّوْمِ بِاللَّيْلِ كَثِيرَ السَّهْرِ يُحِبِّي أَكْثَرَ لَيَالِيهِ مِنْ أَوْلَاهَا إِلَى الصُّبْحِ وَكَانَ كَثِيرَ الصِّيَامِ فَلَمَّا يُفُوئُهُ صِيَامٌ ثَلَاثَةَ أَيَّامٍ فِي الشَّهْرِ يَقُولُ ذَلِكَ صَوْمُ الدَّهْرِ وَكَانَ كَثِيرَ الْمَعْرُوفِ وَالصَّدَقَةِ فِي السَّرِّ وَكَثُرَ ذَلِكَ يَكُونُ مِنْهُ فِي اللَّيَالِي الْمُظْلِمَةِ فَمَنْ زَعَمَ أَنَّهُ رَأَى مِثْلَهُ فِي فَضْلِهِ فَلَمَّا تَصَدَّقَ [تَصَدَّقْهُ]؛ جعفر بن نعیم بن شاذان از ابراهیم بن عباس روایت کرده که گفت: هرگز ندیدم حضرت رضا^(ع) با کلامی در گفتارش به کسی جفا یا درشتی کند. هیچ گاه ندیدم سخن کسی را قطع کند، صبر می کرد تا طرف مقابل سخنش تمام شود و بعد اگر لازم می دید کلامی می گفت. ندیدم کسی از او حاجتی بخواهد، مقدور آن حضرت باشد و رد کند. هرگز پای خود را نزد کسی دراز نمی کرد و در برابر همنشین تکیه نمی داد. هرگز ندیدم از خدمتکاران و کارگزاران خود بد بگویم و دشنام دهد یا پیش چشم کسی آب دهان بیندازد. هرگز ندیدم در خندیدن قهقهه کند، بلکه خنده اش تبسم بود. چون خلوت می شد و سفره طعام برای او می گسترند همه غلامان و خدمتکاران را بر سر سفره می خواند، حتی دربان و مهتر را و او بسیار کم خواب بود، بسیار بیداری می کشید و بیشتر شب را با بیداری به سر می برد، از اوّل تا دمیان صبح. بسیار روزه می گرفت و سه روز روزه هر ماه از وی فوت نمی شد و می فرمود، این روزه مانند روزه گرفتن همه سال است. بسیار پنهانی صدقه می داد، احسان می کرد و این کار را بیشتر، شب های تاریک انجام می داد. هر کس گمان می کند که در فضل مانند او را دیده است از او باور نکن (ابن بابویه، ۱۳۷۳، ج ۲: ۱۸۴).

جستاری بر جایگاه حدیثی ... ❖ ۶۵

۳. مکاتبه‌ها و مسائل حدیثی

به حدیثی که توسط امام به صورت نوشتاری بیان شده باشد، مکاتب گویند، خواه امام ابتدای آنرا نوشته باشند یا در پاسخ سؤال راوی بیان کرده باشند (مامقانی، ۱۴۱۱ق، ج ۱: ۲۸۳). برخی، تعریف دیگری از مکاتب ارائه داده‌اند، مکاتب عبارت است از: حدیثی که آخرین طبقه آن، از توقیع معصوم و مکتوب به خط ایشان باشد (سبحانی، ۱۴۱۲ق: ۸۰). مکاتب امام رضا^(ع) در زمینه‌های گوناگون فقهی (نک: ابن بابویه، ۱۳۷۳، ج ۲: ۱۶۸)، سیاسی (نک: اربلی، ۱۳۱۸ق: ۱۲۳ - ۱۲۱؛ علم‌الهدی کاشانی، ۱۴۰۹ق، ج ۲: ۱۸۸؛ طوسی، ۱۴۱۱ق: ۱۴۳)، اعتقادی و... نگاشته شده که در مقابل مسائل و مشکلات مردم یا درخواست آنان، این مهم را انجام داده‌اند و میراثی مکتوب برای آیندگان به یادگار گذاشته‌اند. از دیگر گونه‌های حدیثی امام^(ع)، مسائل حدیثی است. در حدیث شیعه، مسائل به دو مفهوم متفاوت به کار رفته و در این دو که در نهایت به یک نتیجه می‌رسد، مخاطب اصلی سؤال‌ها، امامان^(ع) بوده‌اند و پاسخ آنان مانند دیگر روایاتشان حجت است (معارف، ۱۳۷۴: ۳۳۹). این مسائل به دو گونه تقسیم‌بندی شده است:

۱. مسائل آزمودنی که فقهای اصحاب ائمه^(ع)، به تدریج فراهم کرده بودند و با استفاده از آن، امامت امامان شیعه^(ع) را می‌آزمودند (نک: مفید، ۱۴۱۰ق: ۲۹۱). محمدبن عیسی یقطینی در این باره می‌گوید: وقتی مردم درباره حضرت رضا^(ع) اختلاف کردند، من ۱۵ هزار مسئله‌ای که ایشان پاسخ داده بودند، جمع‌آوری کردم (طوسی، ۱۴۱۱ق: ۴۸)؛
۲. مسائل شرعی یومیه، آن دسته از سؤال‌های شرعی است که شیعیان به‌طور روزمره و با شرفیابی به محضر ائمه^(ع) یا از طریق مکاتبه، حکم آنرا دریافت کرده‌اند (راوندی، ۱۴۰۹ق، ج ۲: ۶۶۲؛ مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۴۹: ۹۳)، اگرچه این کار به‌سختی انجام می‌گرفت، چراکه خلیفه عملاً دیدارهای مردمی را محدود کرده بود (نک: فضل‌الله، ۱۳۶۹: ۱۰۲).

روایت‌های امام رضا^(ع) در منابع اهل سنت و کتاب‌های اربعه شیعه

این قسمت از نوشتار براساس کتاب‌های صحاح شش‌گانه اهل سنت (مسند احمدبن

حنبل،^۱ صحیح بخاری، صحیح مسلم، سنن ابن ماجه، سنن ابوداود، سنن ترمذی، سنن نسایی، سنن الدارمی، المستدرک حاکم نیشابوری، سنن بیهقی، کنز العمال متقی هندی و کتاب‌های اربعه شیعیه (الکافی کلینی، من لایحضره الفقیه ابن بابویه، التهذیب شیخ طوسی، الاستبصار شیخ طوسی) سامان یافته است.

۱. روایت‌های امام رضا^(ع) در منابع اهل سنت

عده‌ای از علمای اهل سنت، امام رضا^(ع) را از راویان طبقه هشتم برشمرده‌اند (ابن جوزی، ۴۲۶ق، ج ۲: ۴۷۰). گروهی دیگر، حضرت را در طبقه دهم قرار داده‌اند (بنداری، ۱۴۱۳ق، ج ۳: ۸۵). آنان با واژه‌های متعددی چون صدوق، ایشان را ستوده‌اند که برشمردن آنان از مجال بحث خارج است (همان). ولی با این همه در مقام نقل، روایت‌های انگشت‌شماری از حضرت نقل کرده‌اند. این نکته جای تأمل دارد که اهل سنت روایت‌های فراوانی از اتباع تابعین هم عصر امام^(ع) نقل کرده‌اند. این مهم تعصب و عناد برخی از علمای اهل سنت را می‌رساند که خود نیاز به پژوهش جداگانه‌ای دارد.

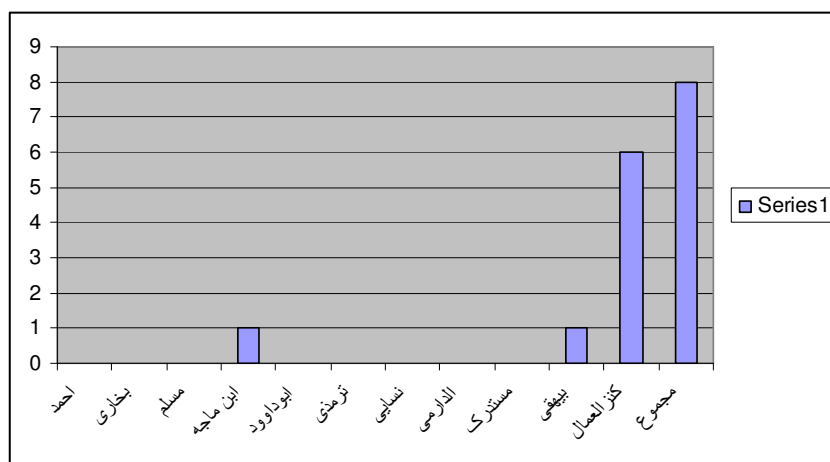
جدول ۱. فراوانی روایت‌های امام رضا^(ع) در منابع اهل سنت

مجموع	فضائل	آداب	ادبیه	بیر	بیرت	اخلاق	تفسیر	عقاید	فقه	
۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	احمد
۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	بخاری
۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	مسلم
۱	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱	۰	ابن‌ماجه
۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	ابوداود
۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	ترمذی
۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	نسایی

۱. این کتاب در شمارگان صحاح سته قرار نمی‌گیرد اما چون از کتاب‌های معتبر اهل سنت بوده از آن استفاده شده است.

ادامه جدول ۱. فراوانی روایت‌های امام رضا(ع) در منابع اهل سنت

مجموع	فضائل	آداب	ادعیه	طب	تاریخ	اخلاق	تفسیر	عقاید	فقه	
۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	الدارمی
۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	حاکم نیشابوری
۱	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱	بیهقی
۶	۲	۰	۰	۰	۰	۲	۰	۲	۰	متقی هندی
۸	۲	۰	۰	۰	۰	۲	۰	۳	۱	مجموع با حذف تکرارها

نمودار ۱. فراوانی روایت‌های امام رضا(ع) در منابع اهل سنت

ناگفته پیداست که بزرگان اهل سنت، به‌رغم توصیف‌های متعدد (نک: همان)، از این دریای علم، بهره‌اندکی جستند. در بین دانشمندان اهل سنت، فقط ابن‌ماجه، بیهقی و متقی هندی از حضرت روایت کرده‌اند. ابن‌ماجه و بیهقی هر کدام یک روایت و متقی هندی نیز تنها هفت روایت از ایشان نقل کرده‌اند که یک روایت تکراری است و این قلت احادیث، جای بسی تأمل دارد.

۲. روایت‌های امام رضا^(ع) در کتاب اربعه شیعه

منابع حدیثی شیعه، مالا مال از روایت‌های گهربار امام رضا^(ع) بوده و این خود مایه خرسندی، افتخار و عظمت شیعیان است. در این بخش از نوشتار حاضر، جستاری در فراوانی و گستردگی موضوعی روایت‌های آن امام همام^(ع) در مهم‌ترین منابع حدیثی شیعه یعنی کتاب‌های اربعه، انجام می‌گیرد. شمارش احادیث کتاب‌های اربعه بر اساس شمارش مرحوم علی‌اکبر غفاری، صورت گرفته است.^۱ در کتاب‌های اربعه، در مجموع ۲ هزار و ۳۰۱ روایت از آن حضرت نقل شده که شامل ۵/۵۸ درصد کتاب اربعه بوده و جزئیات آن به شرح نمودار (۲) است.

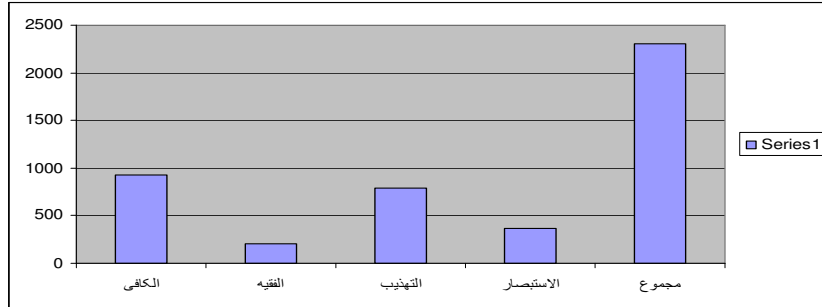
نمودار ۲. نسبت‌سنجی روایت‌های امام رضا^(ع) در کتاب‌های اربعه شیعه

جدول ۲. فراوانی روایت‌های امام رضا^(ع) در کتاب‌های اربعه شیعه

مجموع	الاستیصار	التهدیب	من لایحضره الفقیه	الکافی	کتاب‌های اربعه
۲۳۰۱	۳۷۲	۷۹۳	۲۰۸	۹۲۸	تعداد روایت‌های امام رضا ^(ع)

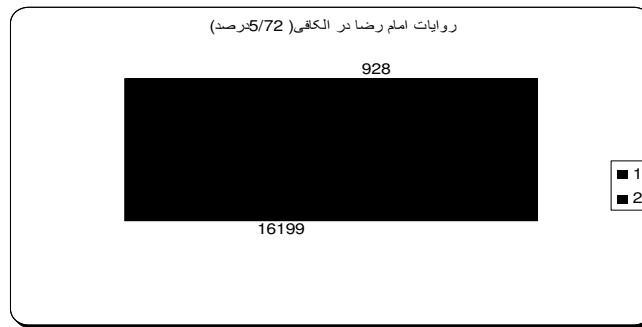
۱. کتاب مستند الامام الرضا^(ع)، تنها بخشی از روایت‌های مربوط به امام رضا^(ع) در کتاب‌های اربعه را نقل کرده است. لذا مؤلف، برای اتمام و استحکام در این نوشتار، تک‌تک روایت‌های کتاب‌های اربعه را مورد بررسی و تفحص قرار داده و روایت‌های مربوط به امام رضا^(ع) را استخراج کرده، در پایان آنها را با نرم‌افزار تطبیق داده و بدین‌سان در این بررسی، ضریب خطا اگر وجود داشته باشد، بسیار اندک و جزئی است.

❖ ۶۹ جستاری بر جایگاه حدیثی ... ❖

نمودار ۳. فراوانی روایت‌های امام رضا(ع) در کتاب اربعه شیعه

الكافي، ۹۲۸ روایت (۵/۷۲ درصد)

نمودار ۴. نسبت سنجی روایت‌های امام رضا(ع) در کتاب الكافي

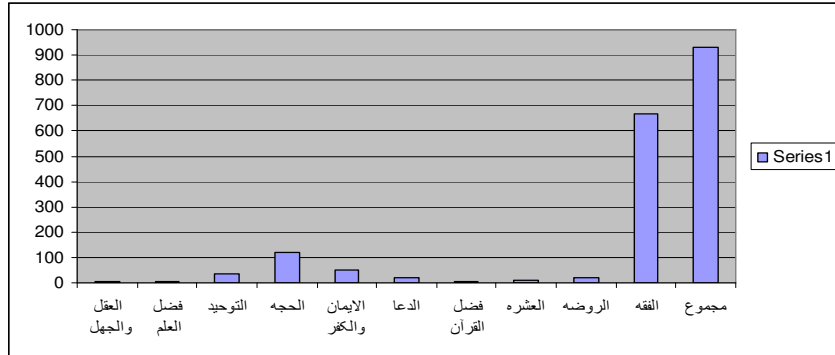
همان‌طور که ذکر شد، کتاب شریف الكافي، ۹۲۸ روایت از امام رضا(ع) را دربر دارد که شامل ۵/۷۲ درصد از کتاب است. فراوانی و گستردگی موضوعی روایت‌های حضرت در باب‌های مختلف این کتاب شریف به شرح جدول (۳) است.

جدول ۳. فراوانی روایت‌های امام رضا(ع) در کتاب الكافي

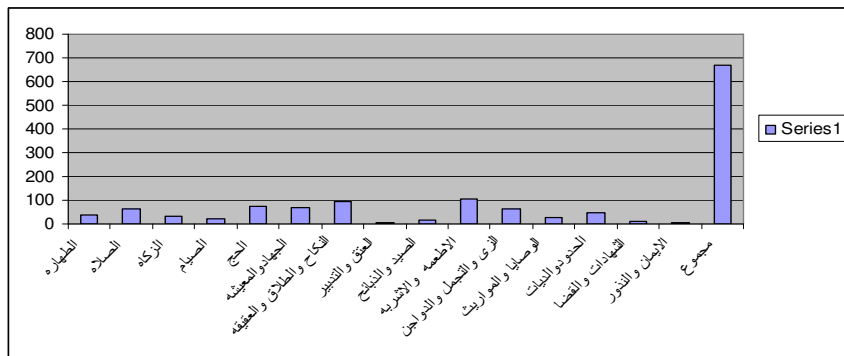
کتاب الكافي	العقل والجهل	فضل العلم	التوحيد	الحجبه	الایمان والكفر	الدعا	فضل القرآن	العشره	الطهاره	الصلاه	الزكاه	الصيام	الحج
	۴	۴	۳۶	۱۱۸	۴۹	۱۹	۳	۸	۳۶	۶۴	۳۴	۲۲	۷۴

۷۰ ❖ فرهنگ رضوی

سال دوم، شماره هشتم، زمستان ۱۳۹۳ ❖

نمودار ۵. فراوانی روایت‌های امام رضا^(ع) در کتاب الکافی

ادامه نمودار ۵. فراوانی روایت‌های امام رضا^(ع) در کتاب الکافی (بخش فقه)

من لایحضره الفقیه، ۲۰۸ روایت (۳/۵۱ درصد)

نمودار ۶. نسبت سنجی روایت‌های امام رضا^(ع) در کتاب من لایحضره الفقیه

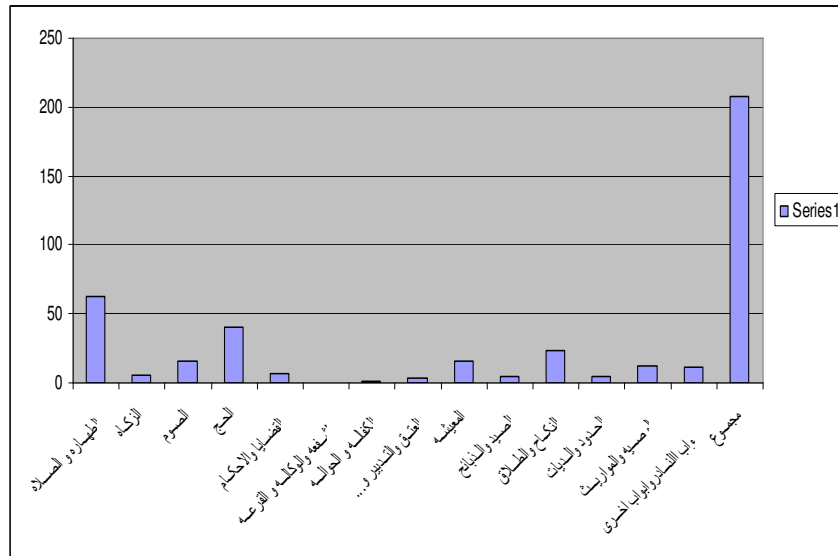
جستاری بر جایگاه حدیثی ... ❖ ۷۱

من لایحضره الفقیه یکی از کتاب‌های اربعه است که شیخ صدوق، ۲۰۸ روایت از روایت‌های امام رضا^(ع) را نقل کرده و شامل ۳/۵۱ درصد از کتاب می‌شود. فراوانی و گستردگی موضوعی روایت‌های حضرت در باب‌های مختلف این کتاب شریف به شرح جدول (۴) است.

جدول ۴. فراوانی روایت‌های امام رضا^(ع) در کتاب

من لایحضره الفقیه

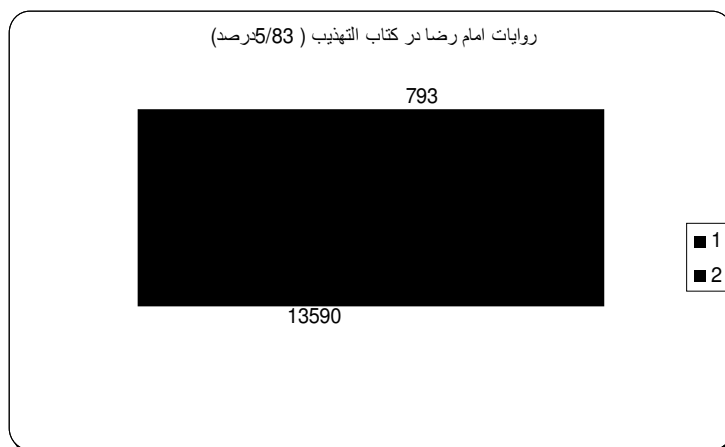
کتاب الفقیه	ابواب التاخر والاوباب الاخری	الوصیه والموارث	الحدود والديات	النکاح و الطلاق	الصید و النباغ	المیسه	العتق والتبیر...	الکفاله والحواله	الشفعه والوکاله والقرعه	القضایا والاحکام	الحج	الصوم	الزکاه	الطهاره و الصلاه	مجموع
	۲۰۸	۱۱	۱۲	۵	۲۳	۵	۱۶	۳	۱	۰	۷	۴۰	۱۶	۶	۶۳

نمودار ۷. فراوانی روایت‌های امام رضا^(ع) در کتاب من لایحضره الفقیه

❖ سال دوم، شماره هشتم، زمستان ۱۳۹۳

❖ **التهدیب، ۷۹۳ روایت (۵/۸۳ درصد)**

نمودار ۸ نسبت سنجی روایت‌های امام رضا^(ع) در کتاب التهدیب

کتاب شریف التهدیب، ۷۹۳ روایت از امام رضا^(ع) دارد که ۵/۸۳ درصد کتاب را به خود اختصاص داده است.

جدول ۵. فراوانی موضوعی روایت‌های امام رضا^(ع) در کتاب التهدیب

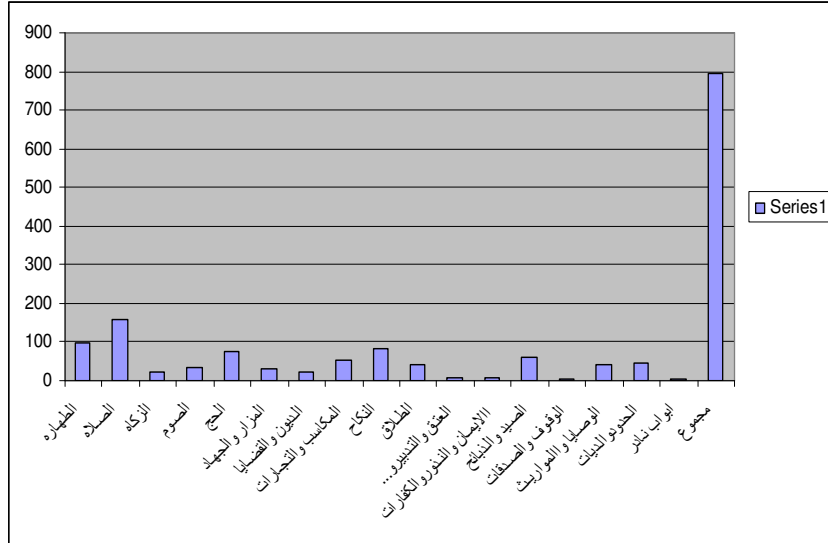
کتاب التهدیب	الطهاره	الصلاه	الزکاه	الصوم	الحج	المزار والجهاد	الديون والتقضايا	المكاسب والتجارات	النكاح
۹۹	۱۵۸	۲۳	۳۵	۷۷	۳۰	۲۲	۵۳	۸۲	

ادامه جدول ۵. فراوانی موضوعی روایت‌های امام رضا^(ع) در کتاب التهدیب

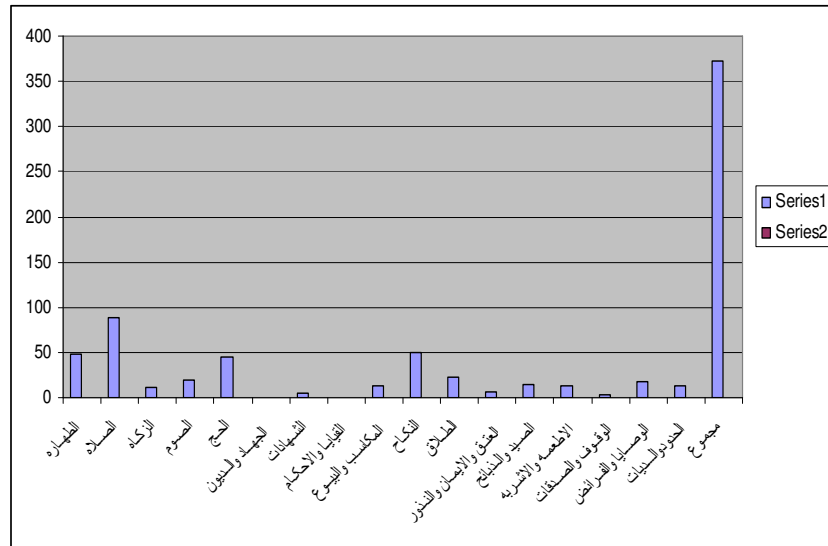
الطلاق	العق والتدبير	الايمان و النذور والكفارات	الصيد والذبايح	الوقوف والصدقات	الوصايا و الموارث	الحدود والديات	ابواب نادر	مجموع
۴۱	۸	۷	۶۲	۵	۴۱	۴۵	۵	۷۹۳

جستاری بر جایگاه حدیثی ... ❖ ۷۳

❖ سال دوم، شماره هشتم، زمستان ۱۳۹۳

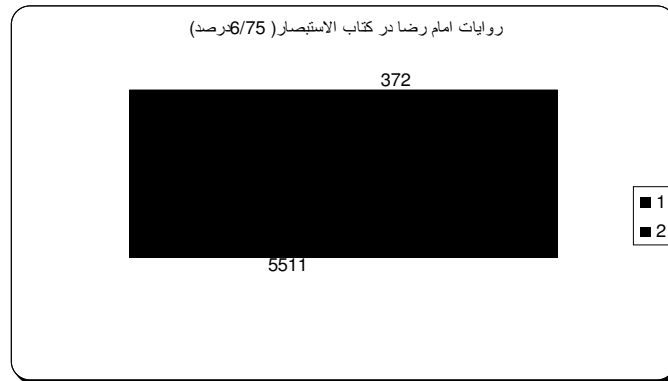

نمودار ۹. فراوانی روایت‌های امام رضا(ع) در کتاب التهذیب

ادامه نمودار ۹. فراوانی روایت‌های امام رضا(ع) در کتاب التهذیب

الاستبصار، ۳۷۲ روایت (۶/۷۵ درصد)

نمودار ۱۰. نسبت سنجی روایت‌های امام رضا^(۴) در کتاب الاستبصار

در کتاب الاستبصار به عنوان آخرین کتاب از کتاب‌های اربعه، ۳۷۲ روایت از امام رضا^(۴) دیده می‌شود که ۶/۷۵ درصد این کتاب را تشکیل می‌دهد.

جدول ۶. فراوانی روایت‌های امام رضا^(۴) در کتاب الاستبصار

کتاب الاستبصار	الطهاره	الصلاه	الزکاه	الصوم	الحج	الجهاد والديون	الشهادات	القضايا والاحكام	المكاسب والبيع
	۴۸	۸۹	۱۲	۱۹	۴۵	۰	۵	۰	۱۲

ادامه جدول ۶. فراوانی روایت‌های امام رضا^(۴) در کتاب الاستبصار

النكاح	الطلاق	العتق والایمان والتذور	الصيد والذبايح	الاطعمه والاشربه	الوقوف والصدقات	الوصايا والقراض	الحدود والديات	مجموع
۵۰	۲۳	۷	۱۴	۱۳	۳	۱۸	۱۳	۳۷۲

نتیجه‌گیری

از مهم‌ترین تلاش‌های علم‌الحدیثی امام رضا^(ع)، تبیین و تدوین حدیث، ارائه قواعد، اصول و معیارهای تمییز احادیث صحیح از جعلی و مبارزه با رأی، قیاس و استحسان است. بدین‌سان امام^(ع) در حفظ و حراست این میراث گرانها برای آیندگان، نقشی مهم و مؤثر داشتند.

از مهم‌ترین گونه‌های حدیثی در احادیث حضرت می‌توان به مناظره با صاحبان افکار و عقاید مختلف، احادیث و روایت‌ها، مکاتبه‌ها و مسائل حدیثی اشاره کرد.

بزرگان اهل سنت، به‌رغم توصیف‌های متعدد، از این دریای علم، بهره‌اندکی جستند. در بین دانشمندان اهل سنت، فقط ابن‌ماجه، بیهقی و متقی‌هندی از حضرت روایت کرده‌اند. ابن‌ماجه و بیهقی هر کدام یک روایت و متقی‌هندی نیز تنها هفت روایت از ایشان نقل کرده‌اند که یک روایت نیز تکراری است. در این میان، نکته قابل تأمل این بوده که بزرگان اهل سنت از محدثان مقارن زمان امام^(ع)، احادیث فراوانی نقل کرده‌اند اما از امام^(ع)، با وجود شخصیت علمی، روایی و وجود مناظره‌های علمی بسیار ارزشمند و احادیث پرگهر، حدیث نقل نکرده‌اند و به تعدادی انگشت‌شمار، بسنده شده، اما منابع حدیثی شیعه، پر از روایت‌های امام رضا^(ع) است (جدول و نمودار ۲ و ۳).

در کتاب‌های اربعه در مجموع ۲ هزار و ۳۰۱ روایت از حضرت نقل شده که شامل ۵/۵۸ درصد کتاب‌های اربعه است (نمودار ۲). کتاب *الکافی* ۹۲۸ روایت (۵/۷۲ درصد) (نمودار ۴)، *من لایحضره الفقیه* ۲۰۸ روایت (۳/۵۱ درصد) (نمودار ۶)، *التهذیب* ۷۹۳ روایت (۵/۸۳ درصد) (نمودار ۸) و *الاستبصار* ۳۷۲ روایت (۶/۷۵ درصد) (نمودار ۱۰) که میزان فراوانی و گستردگی روایت‌ها به تفصیل ذکر شد.

در میان منابع مذکور اهل سنت، بیشترین روایت در کتاب *کنز العمال* و در کتاب‌های اربعه شیعه، کتاب *الکافی* بود که بخش اعظم این روایت‌ها، فقهی است.

منابع و مأخذ

قرآن کریم.

- ابن اثیر، عزالدین، (۱۴۰۹ق). *اسد الغابہ فی معرفہ الصحابہ*. بیروت: دارالفکر.
- ابن بابویہ، محمدبن علی، (۱۳۸۰). *علل الشرایع والاسلام*. مترجم و محقق محمدجواد ذہنی، قم: مؤمنین.
- ابن بابویہ، محمدبن علی، (۱۳۸۰ق). *عیون اخبار الرضا*^(۱). مصحح علی اکبر غفاری، تهران: صدوق.
- ابن بابویہ، محمدبن علی، (۱۳۷۹ق). *معانی الاخبار*. تهران: مکتبہ الصدوق، قم: مکتبہ الصدوق.
- ابن بابویہ، محمدبن علی، (۱۴۰۵ق). *من لا یحضرہ الفقیہ*. مصحح سیدحسن موسوی خراسانی، بیروت: دارالاضواء.
- ابن جوزی، یوسف بن قزاغلی سبط، (۱۴۲۶ق). *تذکرہ الخواص من الامہ بذکر خصائص الائمہ*^(۲). محقق حسین تقی زاده، چاپ اول، قم: مجمع جهانی اهل بیت.
- ابن شهر آشوب مازندرانی، محمدبن علی، (۱۴۱۲ق). *مناقب آل ابی طالب*^(۳). محقق یوسف بقاعی، بیروت: دارالاضواء.
- ابوریہ، محمود، (بی تا). *اضواء علی السنہ المحمدیہ او دفاع عن الحدیث*. بیروت: الاعلمی للمطبوعات.
- ابوزہرہ، محمدمحمد، (بی تا). *اصول الفقه*. بی جا: دارالفکر العربی.

❖ جستاری بر جایگاه حدیثی ... ❖ ۷۷

- اربلی، علی بن عیسی، (۱۳۱۸ق). *كشف الغمه فی معرفه الائمه*^(۱). تبریز: مکتب بنی هاشم.
- ارموی، سراج‌الدین محمد، (بی تا). *الطائف الحکمه*. محقق غلامحسین یوسفی، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- امین، احمد، (بی تا). *ضحی الاسلام*. بیروت: دارالکتب العربی.
- بحرانی، سید هاشم، (۱۳۵۹ق). *حلیه الابرار فی فضائل محمد وآله الاطهار*. قم: دارالکتب العلمیه.
- بنداری، عبدالغفار سلیمان، (۱۴۱۳ق). *معجم رجال الکتب السنه*. مصحح سید حسن کسروی، چاپ اول، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- حراغلی، محمد بن حسن، (۱۴۱۲ق). *تفصیل وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه*. قم: آل‌البیته لاحیاء التراث.
- حسینی، هاشم معروف، (۱۴۱۱ق). *سیره الائمه الاثنی عشر*^(۲). بیروت: دارالتعارف للمطبوعات.
- حیدر، اسد، (بی تا). *الامام الصادق*^(۳) و *المذاهب الاربعه*. بیروت: دارالکتب العربی.
- خویی، ابوالقاسم، (۱۴۱۳ق). *معجم رجال الحدیث و تفصیل طبقات الروات*. قم: مدینه العلم.
- دورانت، ویل، (۱۳۶۸). *تاریخ تمدن*. مترجمان ابوالقاسم پاینده و ابوطالب صارمی، تهران: سازمان انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی.
- دینوری، محمد بن عبدالله، (۴۰۷ق). *المعارف*. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- ذهبی، شمس‌الدین محمد، (۴۰۲ق). *سیر الاعلام النبلاء*. محقق کامل خراط، بیروت: الرساله.
- ذهبی، شمس‌الدین محمد، (بی تا). *تذکره الحفاظ*. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- راوندی، قطب‌الدین، (۴۰۹ق). *الخرائج و الجرائح*. قم: امام مهدی^(۴).
- سبحانی، جعفر، (۴۱۲ق). *اصول الحدیث و احکامه فی علم الدرايه*. قم: حوزه علمیه.
- شبلنجی، مومن بن حسن، (بی تا). *نور الابصار*. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- صالح، صبحی، (۳۶۳ق). *علوم الحدیث و مصطلحه*. قم: رضی.
- صفی‌زاده، صدیق، (۱۳۸۲). *تاریخ پنج هزار ساله ایران*. تهران: آرون.
- طوسی، محمد بن حسن، (۱۴۱۱ق). *الغیبه*. محققان عبادالله تهرانی و علی احمد ناصح، قم: المعارف الاسلامیه.
- عامر شبراوی، عبدالله بن محمد، (۱۳۶۳). *الاتحاف بحب الابرار*. قم: رضی.
- عبدالرزاق، مصطفی، (بی تا). *تمهید تاریخ الفقه الاسلامیه*. قاهره: لجنه.

- عطاردی، عزیزالله، (۱۴۰۶ق). *مسند الامام الرضا^(ع)*. مشهد: المؤتمر العالمي للامام الرضا^(ع).
 علم الهدی کاشانی، محمدبن محسن، (۱۴۰۹ق). *معادن الحکمه فی مکاتیب الائمه^(ع)*. تعلیقات علی احمدی میانجی، قم: اسلامی.
- علوی، سهراب، (۱۳۷۹). *امام رضا^(ع) در رزم گاه ادیان*. قم: مسجد جمکران.
 فضل الله، محمدجواد، (۱۳۶۹). *تحلیلی از زندگی امام رضا^(ع)*. مترجم محمد عارف، مشهد: بنیاد پژوهش های اسلامی.
- کشی، ابوعمر و محمدبن عمر بن عبدالعزیز، (۱۴۰۴ق). *اختیار معرفه الرجال*. به تعلیق میرداماد رجایی، قم: آل البيت^(ع).
- کلینی، محمدبن یعقوب، (۱۳۶۳). *الکافی*. محقق علی اکبر غفاری، تهران: الاسلامیه.
 مامقانی، عبدالله، (۱۴۱۱ق). *مقیاس الهدایه فی علم الدرايه*. قم: بی نا.
 مجلسی، محمد باقر، (۱۴۰۳ق). *بحار الانوار الجامعه لدرراخبار الائمه الاطهار^(ع)*. بیروت: الوفاء.
 محبی پور، صغری، (۱۳۸۸). *نقش امام رضا^(ع) در حدیث شیعہ*. تهران: چاپ و نشر بین الملل.
 محقق، مهدی، (۱۳۶۹). *دومین ۲۰ گفتار در مباحث ادبی، تاریخی، فلسفی و کلامی*. تهران: مطالعات اسلامی.
- معارف، مجید، (۱۳۷۴). *پژوهشی در تاریخ حدیث شیعہ*. تهران: ضریح.
 مفید، محمدبن محمدبن نعمان، (۱۴۱۰ق). *الارشاد*. بیروت: الاعلمی للمطبوعات.
 مکی عاملی، سیدحسین یوسف، (۱۴۰۷ق). *عقیده الشیعہ فی الامام الصادق^(ع) وسائر الائمه^(ع)*. بیروت: دارالزهرا.